

FROM TRANSITION TO GLOBALIZATION

BAYER JÓZSEF ÉS JODY JENSEN (SZERK.): NEW CHALLENGES FOR POLITICS,
THE MEDIA AND SOCIETY

(MTA POLITIKAI TUDOMÁNYOK INTÉZETE, 2007)

Kiss Csilla

(egyetemi docens, Nyugat-Magyarországi Egyetem
Társadalomtudományok és Európa-tanulmányok Intézete)

A dél-európai, dél-amerikai és végül a kelet-közép-európai diktatúrák összeomlása és az azt követő demokratikus kísérletek, a Huntington által „harmadik demokratizálási hullámnak” nevezett folyamat, ami jobb esetben valóban demokratikus rendszerek létrejöttéhez vezetett, új kutatási irányzatot eredményezett a politikatudományban, amit nemes egyszerűséggel „tranzitológiának” neveznek. A huntingtoni felosztás alapján ez a demokratikus átmenet három fázisával foglalkozik: a diktatórikus rendszer felbomlásával, bukásával (liberalizáció), az új demokratikus intézmények megalapításával, illetve a demokratikus konszolidációval. Míg az első két szakasz elsősorban a politikai elitet állítja a középpontba, és viszonylag könnyen megállapíthatjuk végpontjukat, a konszolidáció időben elnyúló történet, amely a politikai változások és az intézményépítés mellett új, párhuzamos folyamatoknak is utat nyit: a piacgazdaságnak, a társadalmi struktúrák átalakulásának, vagy új kulturális értékek meghonosodásának. Különösen ez a helyzet a kelet-európai kommunista diktatúrákból való átmenet esetén. Így, miközben a diktatúrák válságának, bukásának, illetve az új alkotmányos intézmények létrejöttének tanulmányozása, már csak az időbeli távolság miatt is, egyre inkább a történészek kutatási területévé válik (legalábbis ezt állítja Bayer József kötetük bevezetőjében), a konszolidáció kérdései elsősorban a politikatudomány művelői számára lehetnek érdekesek (bár hiba volna e két diszciplínát ily módon szembeállítanunk és azt gondolnunk, hogy a politikatudósok nem tehetnek releváns megállapításokat a (közel)múlt eseményeiről, vagy hogy a történészek semmi érdemlegessel nem járulhatnak hozzá a jelen helyzet elemzéséhez).

A kortárs politikai kutatók hajlamosak a demokratikus átalakulást országos, vagy regionális keretekben tanulmányozni, legfeljebb a különböző régiók összehasonlításának lehetőségét vetve fel, a világban párhuzamosan történő változásoknak pedig kevés figyelmet szentelnek. Ezt a hiányt kívánja betölteni a Bayer József és Jody Jensen szerkesztésében 2007-ben megjelent *From Transition to Globalization* című tanulmánykötet. Ezt azonban csak a kötet utolsó harmadának tanulmányai kísérik meg: a könyv fókuszában elsősorban

Magyarország áll, a demokratikus konszolidáció másfél évtizedében, illetve jelenlegi helyzetében. Szerzői a Politikatudományi Intézet munkatársai, jól ismert politikatudósok, szociológusok, akik már eddigi munkásságukkal is sokat tettek a magyarországi politikai-társadalmi folyamatok feltárásáért és megértéséért.

A könyv középpontjában két probléma található. Az első az a kihívás, amivel a volt kommunista országok akkor néztek szembe, amikor egyszerre kellett demokráciát és piacgazdaságon alapuló kapitalizmust kialakítaniuk, miközben történetileg a demokrácia általában követni szokta a már jól működő piacgazdaság létrejöttét. Másrészt, ezzel szoros összefüggésben, miközben a kelet-európai államok általában a nyugati jóléti rendszerekre hasonlító kapitalizmust képzeltek el, ugyanebben az időben ezek maguk is komoly átalakuláson mentek keresztül a világgazdasági folyamatoknak köszönhetően. Mivel a magyar piacgazdaság eleve a globalizáció keretei közt alakult ki, a nyugati modellt akkor sem tudta volna maradéktalanul átvenni, ha az nem néz szembe a maga krízisével. A külföldi tőkéktől és befektetőktől való függés és a nemzetállamok szuverenitásának párhuzamos eróziója kezdettől lehetetlenné tette azt, hogy nemzetgazdaságban gondolkodjunk, s ez hosszú távú következményekkel járt a demokratikus politikára nézve.

A demokrácia számos definícióval bír, kezdve a schumpeteri elitek szabad versenyére alapozott és Huntington által is átvett definíciótól, a poliarchia dahli koncepcióján át a lényegi megközelítésekig. Ez utóbbiak magukban foglalják nem csupán a demokratikus intézmények meglétét és működését, de az erős civil társadalmat, a politikai aktivitást, illetve a demokratikus politikai kultúrát is. A könyv a demokrácia ilyen értelmezése alapján veszi szemügyre a magyar kilátásokat. Miközben a magyar politikai intézmények viszonylag stabilan működnek a fennálló alkotmányos keretek között, a többi kritérium már nem teljesül maradéktalanul, ami természetesen a kapitalista átalakulás következményei miatt érzett csalódás eredménye is. (Bayer József problémaként említi még a pártrendszer koncentrációját, de ez például az angolszász rendszer ismeretében nem tekinthető feltétlenül a demokrácia hiányosságának.)

A szerzők egyetértenek abban, hogy a magyar társadalom és politika jelenlegi állapota sok kívánnivalót hagy maga után, de abban már különböznek a vélemények, hogy a megoldást a nyugati modellhez való közeledés, az oda történő visszailleszkedés jelenti-e, vagy az ettől eltérő alternatívák keresése (bár ezek mibenlétéről nem kapunk világos képet). Míg egyes szerzők valóban nemzetközi (elsősorban európai) összefüggésben keresik a választ a magyar társadalmat (is) érintő nehézségekre, mások mellőzik ezt az összehasonlító szemléletet, s bár tanulmányaik egy-egy rész kérdés alaposabb megismerését illetően hasznosak lehetnek, a „Bevezető” ígértétét illetően csalódást kelthetnek.

A tanulmányok első harmada a kelet-európai, illetve magyar társadalmi-gazdasági fejlődést tekinti át, rámutatva a magyar társadalomban meglévő feudális maradványokra (Vitányi Iván), illetve az organikus fejlődés hiányára (Laki László); vagy a kurrens átalakulás ellentmondásosságát húzzák alá (Hankiss Elemér). Vitányi Iván Bibó István szellemében tárgyalja a magyar és kelet-európai társadalomfejlődésnek a nyugatitól eltérő jellegzetességeit és mutat rá a továbbélő feudális maradványokra és viszonyokra. Hosszú történeti áttekintése Bibó, Hajnal István és Szűcs Jenő nyomán azt hangsúlyozza, hogy a kelet-európai társadalomfejlődés nemcsak az államszocialista évtizedek eredményeképpen tért el a nyugatitól, bár ez természetesen nem segített rajta. Vitányi konklúziója mégis optimista kicsengésű, amennyiben úgy véli, hogy Magyarország ezúttal kitörhet a zsákutcás történelemből.

Laki László a magyar történelmet „rendszerváltások sorozataként” értelmezi (amennyiben az 1948/49-ben kezdődő szocialista átalakulás is ennek tekinthető), amelyek ideológiai alapon avatkoztak be a társadalmi intézmények történetileg kialakult struktúrájába. Konkrét megoldási javaslatokkal is él, főképpen a tulajdonformák pluralitásának megőrzését hiányolja, különös tekintettel a kollektív tulajdonra (hiszen a magán- és állami tulajdon kettőssége továbbra is megmaradt, bár nem feltétlenül a kívánatos egyensúlyban). A mezőgazdasági szövetkezetek szétrombolása kézenfekvő példaként kínálkozik, hiszen itt valóban politikai akarat és dogmatizmus ment szembe a gazdasági racionalitással. (Ugyanakkor a mezőgazdasági termelés nagyüzemi kereteinek megőrzése nem mondott volna ellent a sikeres nyugati mintáknak.) Laki alkalmaz összehasonlító perspektívát is, bár választott modellje megkérdőjelezhető: az, hogy Kína cáfolja azt a nézetet, hogy szocializmus és kapitalizmus nem élhet együtt egy országban, legalábbis problematikus megállapítás, és semmiképpen sem gondoljuk, hogy a kínai rendszerre bármiben példaként tekinthetnénk. (Különösen megdöbbentő ez a gondolat attól, aki a létező szocializmusból nem az egypártrendszert, hanem a kollektív, illetve állami tulajdont látta volna jónak megmenteni – Kína ezzel szemben az egypárti diktatúrát ötvözi sikerrel a magántulajdonnal és a szinte korlátolatlan szabadpiaccal.) Pedig a többi poszt-kommunista országgal való összehasonlítás megmutathatná, hogy a magyar átalakulás sokkal kisebb mértékben számolt le az állam szerepével, mint például a balti államok, vagy amennyire Laki azt nehezményezi.¹ Hasonlóképpen, mivel az állami szerepvállalás jótékony hatásaival kapcsolatban nyugati példákra hivatkozik, megemlíthetné az ezekben az országokban végbemenő változásokat, a könyv címe által ígért globalizáció tükrében (különösen ahelyett, hogy

¹ Vö.: Egyértelműen Szlovénia a legsikeresebb. Greskovits Bélával, a CEU tanszékvezetőjével Tardos Károly beszélgetett. In *Beszélő*, 2007. július–augusztus, 12: 7.

a Kádár-féle „gulyáskommunizmus” jótékony elemeit hangsúlyozza). Laki tanulmánya mégis fontos problémákra világít rá: a szabadpiaci versenybe és a magántulajdon megkérdőjelezhetetlen felsőbbrendűségébe vetett dogmatikus hit valóban gyakran figyelmen kívül hagyta a (világ)gazdasági realitásokat és torzította az átalakítást.

Nehezíti a helyzetet Magyarország félperifériális pozíciója, a multinacionális tőke és a világgazdaság szempontjából, aminek veszélyeire a neoliberais politikát és a kritikai értelmiséget marxista szemszögből bíráló Szalai Erzsébet figyelmeztet, aki Lakihoz hasonló kritikát fogalmaz meg ezen ideológia buktatóival kapcsolatban. Az újbaldali felfogásáról jól ismert, marxista terminusokban gondolkodó szerző is az alternatívák hiányáról ír, főképpen a gazdaság összefüggésében. A kelet-európai „félperiférián” a rendszerváltás után a neoliberais gazdaságpolitika vált uralkodóvá, amely nem csupán szociális válságot eredményezett, de kényszerpályára is állította a politikát. Miközben a globális tőke törekvései azonosak az egész világon, a volt államszocialista, félperifériális gazdaságok kiszolgáltatottabbak, mint a nyugati demokráciák, hiszen fejletlenek önvédelmi reflexeik, szervezeteik (elsősorban éppen azon társadalomfejlődési hiányosságok következtében, amelyeket pl. Vitányi Iván leírt). Ráadásul, a politikai és főleg az intellektuális elit is e neoliberais politika szolgálatába áll, elnyomva a kritikus hangokat és alapvetően pártok közötti konfliktusként határozva meg a szociális problémákat. Az értelmiség viselkedésének kritikája azért is aktuális, mert e társadalmi csoport hagyományosan fontos politikai szerepet töltött be a magyar s az egész kelet-európai történelemben, a tulajdonos polgárság és a civil társadalom gyengesége miatt ők szorgalmazták s gyakran irányították is a modernizációt. (Bár a franciaországi értelmiségnek a háború utáni években betöltött szerepe alapján ez a jelenség nem csak a keleti térségben figyelhető meg.)

A nyugati minta követésében tehát eltérnek a vélemények, igaz, hogy csupán a nyugati mintát támogató nézetekről lehet pontosan tudni, valójában mit képviselnek, az alternatívákkal nem ismerkedünk meg. Miközben a tranzitológia adottnak veszi, hogy a demokratizálódó országok a nyugati demokratikus rendszerek valamely változatát szeretnék bevezetni, s vita elsősorban olyan kérdésekben alakul ki, mint a parlamenti vagy elnöki berendezkedés kívánatossága (ld. a Linz–Horowitz vitát az 1990-es évek elején), vannak, akiket ez az egyértelműség nem tölt el örömmel, és sajnálkoznak, mi több szégyenkeznek amiatt, hogy az 1989/90-es átalakulás semmi új elképzelést nem produkált, csupán a nyugati modellt másolta (Hankiss). Nem világos, miért baj ez: miért kéne pironkodnunk amiatt, hogy a rendszerváltás, aminek általánosan elfogadott célja a nyugati típusú demokrácia megvalósítása volt, egy katasztrofális következményekkel járó kísérlet bukása után nem próbált új megoldásokat kitalálni, és ezzel ismét valami járatlan útra vinni a társadalmat, hanem beérte a jól bevált demokratikus intézmények valamilyen változatával? Ráadásul, lehet,

hogy politikai kultúránk, a társadalom állapota nem sok öröme ad okot, de intézményeink a rendszerváltás óta viszonylag stabilan működnek, alapjaiban korlátozva a politikai elit viselkedését.

Ugyanakkor hasznos lett volna, ha a szerzők megpróbálnak elrugaszkodni a hagyományos kelet–nyugati ellentétől, és figyelembe veszik az Európát a II. világháború végéig tulajdonképpen megosztó észak–dél választóvonalat, már csak azért is, mert a diktatúrából való átmenet példái is Dél-Európában találhatóak, amint arra maga a tranzitológia is alapozta meglátásait, s ez hasznos tanulságokkal szolgálhatna Kelet-Európa számára. Az alapos történelmi elemzések ugyan érdekesek (és megtakarítják az olvasónak az eredeti művek megismerését), de kevés kapaszkodót kínálnak a jövőre nézve. Pontosabban, vagy azt az érzést keltik, hogy a „*path-dependence*” már eleve meghatározza (és kudarcra ítéli) a magyar társadalom sikeres átalakulását, vagy éppen ellenkezőleg, azzal az optimista kicsengéssel érnek véget, hogy most lehetőség van kitörni a zsákutcás fejlődésből (Vitányi), de nem elemzik ennek módját.

A második harmad a magyar intézmények fejlődését elemzi, illetve a pártok tevékenységének és stratégiájának alakulását veszi szemügyre. Kulcsár Kálmán a demokratikus átalakulás megközelítéseit a nyugati demokráciákra is kiterjeszti, azt állítva, hogy miközben a képviseleti demokrácia intézményei nélkülözhetetlenek, a modernizáció polgárai nem érik be azzal a részvételi lehetőséggel, amit a periodikus választások és az őket képviselő politikai párt kiválasztása kínálnak. Áttekintve a magyar alkotmányozás folyamatát, különös tekintettel a jogi folytonosságra, illetve a különböző, főleg pártpolitikában észlelhető diszfunkcionalitásra, két alapvető elemet tart fontosnak megerősíteni: a helyi önkormányzatok autonómiáját (amiben az Európai Unió régiókat támogató politikája is segítséget nyújthat), valamint konszenzus kialakítását az alapvető problémák megoldására. Ez különösen az európai mainstreamhez való csatlakozás érdekében elengedhetetlen. A részvétel közvetlen formájára kínál lehetőséget a népszavazás is. Ennek az intézménynek magyarországi történetét Szoboszlai György tekinti át, azzal a konklúzióval, hogy bár kétségtelenül nagyjelentőségűnek mondható a négyigenes népszavazás eredménye az elnöki hatalom korlátaira és erejére nézve, alapvetően a népszavazás kivételes eszköz, és magyar szabályozása összhangban áll a parlamentáris kormányzati formával. Böhm Antal az önkormányzatok működését ismerteti, rámutatva az önkormányzatiságban rejlő buktatókra, problémákra is.

Több írás foglalkozik a magyarországi pártok helyzetével. Csizmadia Ervin a pártok alkalmazkodóképességéről ír, az állandóság helyett a *változásra* helyezve a hangsúlyt. Állítása szerint erre koncentrálva elkerülhető az, hogy a pártküzdelmeket a „jó” és „rossz” harcaként írjuk le: ehelyett azt javasolja,

hogy alkalmazkodóképességük függvényében vizsgáljuk őket. Mivel a két „nagy” párt ebben a többieknél ügyesebbnek bizonyul, a magyar pártrendszer a kétpártrendszer kialakulása felé halad. Az alkalmazkodás egyik útja a média ki- és felhasználása, amit Kéri László a politika „mediatizációjának” nevez. Hasonló szellemben Kiss Balázs és Mihályffy Zsuzsanna a Fidesz választási kampányát elemzi, a magyar pártok politikai kommunikációjának tükrében, amely, a professzionalizálódás, illetve az új és változatos kampánystratégiák használata terén szintén az alkalmazkodás formáit mutatja. Bár az, hogy két kampány is vereséghez vezetett, megkérdőjelezhetné az alkalmazott módszerek sikerét, a szerzők szerint ennek oka másutt keresendő. Ez mindenesetre reményt ad a jövőre nézve: a média ügyes használata, a professzionális kommunikáció önmagában nem minden, s nem biztosítja a sikert. Érdekesen társul mindehhez Fritz Tamás német pártokról szóló tanulmánya, amely nagyjából hasonló jelenségeket figyel meg a német politikai pártok – különösen a német újraegyesítést követő – alkalmazkodása, illetve a média felhasználása kapcsán. Bár a magyar viszonyok közt inkább a politikusok és pártok használták és manipulálták sikeresen a médiát, míg Németországban a média reagált a pártok krízisére, és próbálta betölteni a civil társadalom funkcióját, kétségtelen, hogy a média szerepe a 21. században meghatározóvá válhat egész Európában, annak minden pozitív és negatív következményével együtt.

A tanulmánykötet utolsó harmada végre a nemzetközi, globális összefüggésekre is kitér. Kovách Imre és Kristóf Luca az Európai Unió hatását elsősorban a „projektifikációban” látja: a projektek, pályázatok új elemet vezettek be a politikai életbe Nyugat-Európában éppúgy, mint Magyarországon. A projektek, a rájuk pályázatokon elnyerhető pénz a hatalom fogalmának új megközelítését indokolják, amennyiben a fejlesztések esetében megnövekedett azok szerepe, akik a szükséges források megszerzésére képesek, és ezáltal, mint egy új „projekt-osztály”, az adminisztrációban, a „policy” kérdéseiben a nyugatihoz hasonló pozíciót és hatalmat szereztek. Bár megkérdőjelezhető, mennyiben tekinthetők e csoportok valódi társadalmi „osztálynak”, illetve önálló hatalmi tényezőnek, és mennyiben a politikai elitet kiszolgáló szakértőknek, a tanulmány kétségtelen érdeme annak hangsúlyozása, hogy a hatalom sokrétű és sokrétegű (a képességek, struktúra és relációk összefüggésén és kombinációján alapul), valamint az is, hogy e viszonylatban a magyar (és kelet-európai) fejlődést a nyugaton megfigyelhető jelenségekkel veti össze.

Miszlivetz Ferenc valódi globális, de legalábbis európai perspektívából közelít a kérdéshez, és az Európai Unió jelenlegi krízisének kapcsán az új megoldások szükségességéről ír. Miközben a közép-kelet-európai demokratikus átalakulások és az ezeket követő, bizonyos szempontból elkerülhetetlen

bővítés új kihívások elé állították az Uniót, ez csupán egyik oka az aktuális válságnak: az okok mélyebben rejlenek, magában a globalizációban és az általa előidézett problémákban. Egyfelől a globalizálódó gazdaság megkérdőjelezi, sőt ellehetetleníti a korábbi, a jóléti államra alapozott életformákat, másrészt a problémák megoldásában a nemzetállam egyre gyengébb szereplőnek tűnik. A kívánatos válasz természetesen nem a nemzeti keretek közé történő visszahúzódás, illetve bezárkózás, hanem az európai politikai közszféra új alapokra helyezése. Ezt a technokrata európai politikai elit, kellő legitimitáció híján, nem képes hatékonyan kezelni, ezért szükséges egyéb szereplők bevonása. A civil társadalom hagyományos és új szervezetei mellett Miszlivetz aláhúzza transznacionális európai pártok létrehozásának szükségességét is, valamint annak fontosságát, hogy az európai politika a nemzeti politikai diskurzusok részévé is váljon.

Galló Béla már az egész globalizált világra, a nemzetközi rendszerre vonatkozóan tekinti át a hidegháború után a transzatlanti kapcsolatok jelenét és jövőjét. Miközben az Egyesült Államok helyzete és a terrortámadások utáni viselkedése a nemzetközi rendszer szempontjából aggasztónak tekinthető, kérdéses, hogy akar-e és képes-e az Európai Unió Amerikával szemben olyan, nemcsak gazdasági, de katonai ellenpólust is biztosítani, amely visszavezetné az Amerikát a nemzetközi intézményes és jogi keretek közé. Ez a transzatlanti kapcsolatok legnagyobb kihívása, amire jelenlegi állapotában az Unió nem bizonyos, hogy képes lesz adekvát választ adni. Böröcz József gazdasági szempontból veszi szemügyre ugyanezt a nemzetközi rendszert, különösen a hangsúly Ázsia irányába történő eltolódását, különös figyelemmel Kína és India megerősödésére. Ebben az összefüggésben a volt szovjet blokk államai is teljesen új helyzetben találták magukat: gazdaságilag az Európai Uniótól, geopolitikailag az Egyesült Államoktól függve. A két legnagyobb kihívás, amivel szembenéznek, a teljes eljelentéktelenedés, illetve az, hogy az Unió és a Kelet közti ütközőzónává váljanak. E tekintetben az uniós taggá vált államok helyzete speciális, amennyiben, az Unió döntéshozatali mechanizmusának fényében lehetőségük van arra, hogy tényleges súlyukon túl is befolyásolják az Unió politikájának irányát. Végül a kötet zárótanulmányában Jody Jensen megvizsgálja/bemutatja a globalizáció különféle értelmezéseit és definícióit, hangsúlyozva, hogy a gazdasági folyamatok, illetve a különböző pénzügyi intézmények (IMF, Világbank) szerepén kívül figyelmet kell fordítani azon aspektusokra is, amelyeket a globális civil társadalom szervezetei vetnek fel a globalizáció „humanizálásának” érdekében. Mindez nem csupán olyan típusú szemléletváltást igényel, amely az „emberarcú globalizáció” nevében a piaci törvényeken kívül törekszik valamiféle „erkölcsi keret” létrehozására, figyel a szociális egyenlőség, demokrácia kérdéseire is, hanem egyúttal valódi globális szellemben elfogadja e társadalom nemzeti határokon túl- és átnyúló szerepét, nem kezeli őket csupán a nemzeti érdek képviselőinek.

A tanulmányok színvonala változó: nagy részük tudományos igénnyel íródott, de a helyenként megjelenő kikacsintások vagy általánosítások zavarók lehetnek, amennyiben nem napilapok pamfletjeként tekintünk a leírakra. Nem kéne például kritikátlanul átvenni az újságok és televíziós műsorok „politológusainak” leegyszerűsítő megközelítéseit, amelyek a két nagy politikai párt vezetőjét egyaránt „varázslóknak” bélyegzik. Ugyanígy problematikus Tony Blairt és a Kaczinsky-ikreket együttesen a „trükközők” (bűvészek) kategóriájába sorolni alaposabb elemzés nélkül (e sorok írója nem táplál különösebben meleg érzelmeket Blair, volt miniszterelnök iránt, de bármik legyenek hibái, sőt bűnei, mégsem érdemi, hogy a lengyel ikrekkel egy lapon emlegessük). Hogy a magyar példát egy szerző „óvatosságra való tekintettel” az olvasóra bízza, némiképp frivol hangnemet kölcsönöz írásának, nem is beszélve arról, hogy mivel a kötet angolul íródott, talán azoknak is szól, akik nem ismerősek ilyen mélységig a magyar helyzettel. És hogyha ez a tanulmánykötet az aktuálpolitikai megállapításokon kívül mélyebb és időtállóbb elemzéseket is szeretne kínálni, mit kezdjenek a későbbi generációk ezzel a feladvánnyal? Mások, akiknek témája, illetve fókusza szűk, specifikus kérdésekre (önkormányzat, népszavazás) koncentrálnak, elsősorban e problémák szakértői, kutatói figyelmére tarthatnak igényt. Legérdekesebbek a kötet utolsó harmadának tanulmányai, amelyek, kitörve a magyar valóság keretei közül, a nemzetközi összefüggésekre is ráirányítják az olvasó figyelmét, és segítenek megérteni az előttünk álló problémák nemzetközi okait és vonzatait is.

Minden kritikai megjegyzés és fenntartás ellenére a kötet mégis fontos, sőt hiánypótló. Szükséges, hogy a magyar politikai és társadalmi kutatások és megfigyelések eredményét összefoglaljuk és – a hazai közönségen túl – a nemzetközi tudományos közösség számára – angol nyelven – is hozzáférhetővé tegyük, lehetőséget nyújtva az eszmecserére, új, összehasonlító megközelítések kibontakozására. A könyv tanulmányai megteremtik e párbeszéd alapját, és emiatt nem csupán üdvözöljük a kezdeményezést, de abban is reménykedünk, hogy a jelen kötetet továbbiak fogják követni.